

Józefa Kobylańska

Nazwy zwierząt domowych w XVI–XVIII wieku (na podstawie *Ksiąg gromadzkich wsi Kasina Wielka*)

Nazwy zwierząt domowych doczekały się w ostatnim czasie licznych opracowań. Badano określenia występujące w języku ogólnym, jak też w gwarach oraz w językowych zabytkach historycznych, uzyskując w ten sposób obraz zarówno synchroniczny, jak i diachroniczny. W badaniach stosowano często metodę pól wyrazowych. Starano się także ustalić etymologię tych nazw, kierunek zapożyczeń, rozmieszczenie na mapie gwar i regionów Polski oraz ich strukturę morfologiczną i semantyczną (zob. Bibliografia).

Przedstawiany artykuł wpisuje się w ten typ badań. Ogranicza się on do nazw zwierząt domowych, a ściślej: do nazw bydła rогatego i koni na przestrzeni XVI–XVIII wieku w jednym tylko tekście, a mianowicie w owych *Księgach gromadzkich wsi Kasina Wielka*, w zabytku językowym reprezentującym historyczną polszczyznę regionalną południowej Małopolski¹.

Celem artykułu jest ukazanie:

1. jakie nazwy zwierząt występowały na terenie Kasiny Wielkiej, i tym samym Małopolski południowej, w badanym okresie i jaka była ich wartość semantyczna;
2. jakie były relacje tych nazw w stosunku do nazw ogólnopolskich (na podstawie słowników historycznych);
3. jaka była ich struktura morfologiczna;
4. jakie zwierzęta domowe hodowano w tym okresie na terenie południowej Małopolski.

Omawiając badane słownictwo, stosuję podział na: 1. nazwy ogólne (gatunkowe); 2. nazwy samic – dorosłych i młodych; 3. nazwy samców – dorosłych i młodych; 4. nazwy młodych (potomstwa).

¹ Jest to jeden z wielu artykułów, jakie poświęciłam temu zabytkowi. Zdaję sobie sprawę, że nie jest to pełny rejestr nazw używanych na tym terenie i w tym czasie. należałoby bowiem zbadać jeszcze inne teksty z tego okresu, np. ilustracje.

Ponieważ badam teksty, staram się pokazać także związki wyrazowe – nominalne i werbalne, w jakich występują omawiane leksemy, a także z jakimi wyrazami (nazwami) tworzą one kolekcje. Przy każdym hasle podaję jego frekwencję.

I. Nazwy ogólne

Żywizna (1 raz). Nazwa ta jest niewątpliwym hiperonimem w polu wyrazowym obejmującym łącznie trzodę i pactwo domowe, ale głównie zwierzęta domowe. Może ona obejmować swoim znaczeniem także wszelkie żywe stworzenia hodowane w domowym gospodarstwie. Wyraz *żywizna* występuje już w języku staropolskim: *żywizna* – SSStp XI 622 coll. 'zwierzęta, animalia, bestiae'; inne słowniki podobnie. Współczesny SJPDor X 1483 i 1485 podaje dwa warianty słowotwórcze: *żywina* z kwalifikatorem *gw.*[arowe] a) blm. 'bydło domowe' i b) 'żywa istota', oraz *żywizna* blm. *gw.* a) 'zwierzęta domowe, inwentarz' i b) 'zwierzyna'. Wyraz ten w porównaniu ze staropolszczyzną zmienił swoje znaczenie, wysuwając na plan pierwszy, a więc ustalając znaczenie prymarne 'bydło domowe'. Podobnie KSGP PAN: zawiera ona te dwa hasła: *żywina* 'zwierzęta domowe' – właściwie ogólnopolskie (m.in. Mszana Dolna) oraz *żywizna* 'inwentarz żywy' – tak samo ogólnopolskie. Tak też jest w owym jedynym użyciu w KGKW z pierwszej połowy XVII wieku:

Yeszły dżyathkŷ doroszną ma yem placzŷcz ŷako ŷednemu thako drugŷemu wszŷczkŷego szŷyŷszny ŷ szrolŷ (z żywizny i z roli) (2684 – 1635)².

Nazwa ta ma współcześnie liczne warianty leksykalne takie jak: *gudzina*, *inwentarz*, *gawiedź* (stp. i dialektalne podhal. i krak.), *chudoba* (zob. Horodyska-Gadkowska 1967: mapa 3), a także *żywocina* (zob. Budziszewska 1965: 55).

Bydło (25 razy). Wyraz ten ma węższe znaczenie niż *żywizna*, jest to więc hiponim w stosunku do *żywizny*, a hiperonim w stosunku do nazw poszczególnych zwierząt domowych, jak *krowa*, *wół* i in. Jest to coll. nazywające 'ogół zwierząt domowych, głównie rogatych, jak krowy, woły, cielęta', 'bydło hodowlane' (SSStp I 206–207; SXVI VI 81–84; SL I 209; SW I 245; SJPDor I 759). Współczesny SGP PAN III 270 jako prymarne podaje znaczenie: 'rogate zwierzęta domowe – głównie krowy, także cielęta, woły, byki' – przykłady z całego polskiego obszaru dialektalnego, jako wtórne przytacza też znaczenie 'zwierzęta domowe hodowane dla celów użytkowych (krowy, konie, świnie itp.)' – przykłady także z Polski południowej. Jak podaje Wanda Budziszewska (Budziszewska 1965: 57; zob. też SESI I 52), wyraz ten pierwotnie miał znaczenie 'miejsce pobytu, mieszkanie', ale ostatecznie, od XVI wieku, ustaliło się znaczenie takie jak współcześnie: 'bydło' (por. czes. *bydlo* 'byt, życie'; *bydleti* / *bydliti* 'mieszkać'; stp. *bydlić*).

² Pierwsza liczba oznacza numer zapiski, druga – po pauzie – jej rok.

W KGKW nazwa ta wystąpiła 25 razy w zapiskach od XVI do XVIII wieku:

ma używacz *bydła* wszitkego [...]: jako dwa woły. stery krowie. dwa cielczka. dwie człuski y człussek latosse (2726 – 1559); Casprowy sinowy oddał sesczioro *bidła rogatego*. tho iest trzy krowy y trzy iałowicze (2769 – 1590); żeby [...] poddani *naięmneho bydła* nie mieli. ale żeby swoje przychowowali (3172 – 1635); także y *bydła robotnego* nima utracic. tak wołow. iako y koni (3291 – 1646); cokolwiek iest. tak *bydła rogatego*. koni [...]. abym to poprzedał (3350 – 1650).

Znaczenie tego leksemu w KGKW jest takie, jak w podanych słownikach. W zabytku występował on często z określeniami charakteryzującymi bliżej desygnat, tworząc związki nominalne (frazologiczne): *bydło rogate* (krowy, woły), *bydło robotne* (woły, konie) ‘bydło wykorzystywane do prac, głównie polowych’, *bydło najemne* ‘bydło wynajęte od innego gospodarza (właściciela) na określony czas’, *swoje bydło* ‘bydło własne’. W badanym materiale tworzy też związki werbalne z czasownikami: *bijać*, *dać*, *mieć*, *najać*, *oddać*, *poprzedać*, *przychowywać*, *spaść*, *spisać*, *nie utracuć*, *używać*, *zabrać* oraz *jest* ‘znajduje się’.

Leksem ten, jak zaświadcza słowniki, w całym badanym okresie zachował niezmienioną wartość semantyczną. Zanikł natomiast związek nominalny *bydło robotne* – w KGKW nie pojawił się już ani razu w zapiskach osiemnastowiecznych.

W ostatnim cytacie wystąpił związek frazeologiczny *bydło rogate* – świadczy to o tym, że istniał prawdopodobnie także związek wyrazowy *bydło nierogate*, obejmujący zapewne konie, świnie. Związek do dziś używany.

Bydlę (3 razy). Nazwa ta została utworzona od podstawy słowotwórczej *bydło* za pomocą formantu -ę, charakterystycznego w zasadzie dla nazw istot młodych (zob. dalej). Tu jednak formant ten wystąpił w funkcji syngulatywnej, tworząc nazwę jednostkową od rzeczownika kolektywnego. Taką też wartość ma ten leksem w analizowanym materiale. Podobnie definiują go słowniki: SS^{Stp} I 203 – ‘zwierzę domowe’; SXVI III 708–709 – ‘zwierzę domowe hodowane ze względu na jego użyteczność w gospodarstwie, zwierzę tuczne i pociągowe, w szczególności zwierzę rogate przeznaczone na ubój i do pracy na roli’; SL I 208, SW I 244 i SJP^{Dor} I 758 – 1. ‘rogate. przeżywające zwierzę domowe, głównie, krowa, wół, cielę’; 2. *pot.*[ocznie] ‘zwierzę w ogóle’; SGP PAN III 267 – 1. ‘jedna sztuka domowego bydła rogatego (głównie krowa)’; 2. ‘zwierzę domowe hodowane dla celów użytkowych’ – nazwa ogólnopolska. Na przestrzeni wieków nie zmieniło się znaczenie.

W KGKW wyraz pojawił się tylko trzy razy w zapiskach z początku XVIII wieku:

azeby [...] kupił *bydle* (!) [...] y to *bydle* (!) oddane bydz ma (3576 – 1717); przysądza tymże dziadkom (!) [tu: ‘dzieciom’] pozostałe *bydleta* (!) (3581 – 1717).

Wydaje się, iż za SGP PAN można przyjąć definicję semantyczną tego leksemu: ‘zwierzę domowe hodowane dla celów użytkowych’.

Wyraz ten tworzy związek nominalny z przymiotnikiem *pozostały* oraz związki werbalne z czasownikami: *kupić*, *oddać*, *przysądzić*.

Przyplódek (1 raz). Do nazw ogólnych zaliczam również nazwę *przyplódek*. Występuje ona już w SS^tp VII 316 w znaczeniu ‘przychówek, potomstwo zwierzęce, suboles animalium’. Jest to collectivum. Podają go też inne słowniki historyczne, a także SJP^{Dor} VII 597, który opatruje go kwalifikatorem *przestarz.*[ale], a jako prymarne przyjmuje znaczenie jednostkowe: ‘młode urodzone w stadzie’, natomiast znaczenie kolektywne, podane w SS^tp, znajduje się tu na drugim miejscu: ‘przyrost stada, przychówek’. KSGP PAN podaje znaczenie ‘potomstwo’ – tylko z Suwalskiego.

W KGKW wyraz *przyplódek*, w zapisie fonetycznym uwzględniającym wymowę bezdźwięczną spółgłoski *d* w grupie *-dk-* – *przyplótek*, pojawił się tylko jeden raz w notatce z początku XVII wieku:

aby Kuban [...] dal [...] Zofiey iałowice we 2 liat z *przyplótky* (2876 – 1606).

Wyraz *przyplódek* ma tu formę lm., a więc oznacza kilka jednostek – ‘potomstwo od owych (jeszcze) jałowic’. Możemy więc przyjąć, że w naszym materiale językowym, z terenu południowej Małopolski, znaczenie omawianego leksemu pokrywa się ze znaczeniem podanym przez SS^tp.

W tekście wyraz ten wystąpił w narzędniku lm. (*jałowice* i ich *przyplódky*), tworzy związek syntaktyczny z czasownikiem *dać*.

Z przedstawionych tu nazw zwierząt domowych w języku ogólnym i w gwarach powszechnie zachowały się bez zmian: *bydło* i *bydlę*; *żywina* pozostała jedynie w gwarach, a *przyplódek* wyszedł zupełnie z użycia.

II. Nazwy szczegółowe

1. Nazwy samicy

1.1. Nazwy dorosłych samic

Krowa (92 razy). *Krowa* to przede wszystkim ‘dorosła samica byka, hodowana w gospodarstwie domowym dla celów użytkowych’. Nazwa ta jest także nazwą gatunku. Ma pochodzenie prasłowiańskie i jest nazwą powszechną, ogólnosłowiańską (Budziszewska 1965: 63). W języku polskim występuje od najdawniejszych czasów do współczesności w niezmiennym znaczeniu, co potwierdzają słowniki historyczne i SES^l II 146–148. Wyraz ten jest przeważnie definiowany jako ‘samica byka’, a tylko SJP^{Dor} III 1160 podaje bardziej szczegółową i szerszą definicję: ‘dorosła samica ssaków rogatych, przeżuwających, z gromady parzystokopytnych; przeważnie o zwierzęciu domowym’.

W analizowanym zabytku językowym nazwa *krowa* ma największą frekwencję, co świadczy o tym, że krowy były najpospolitszym zwierzęciem domowym hodowanym w ówczesnych gospodarstwach rolnych dla celów użytkowych w różnych ilościach (dwie, trzy, cztery, pięć, a nawet sześć). Krowy były cennym dobytkiem

i dlatego stawały się przedmiotem czynności prawnych, poświadczanych w księgach gromadzkich. *Krowa* pojawia się w analizowanym zabytku językowym w XVI–XVIII wieku:

zapisalech yeŷ sescz grzyŷen y dwŷe krowŷe (2709 – 1546); ze mu przedał krowę nie czielną za czielną (2815 – 1602); odkazał zonie swojej krowę iedną (3340 – 1649); wziął krowę po oycu (3648 – 1735).

Leksem *krowa* tworzy w analizowanym tekście językowym liczne związki nominalne z liczebnikami, przymiotnikami i imiesłowami przymiotnikowymi: *dwie, trzy, cztery, pięć, sześć, jedna, cielna, dojna, jałowa, zdrowa, dworska, kradzioną, na najmie*, a także związki werbalne z czasownikami: *chować, czynszować / dawać czynsz, dać, dać w wianie, kupić, nająć, nakupić, obiecać, oddać, odkazać, sprzedać, przysądzić, przystawić, skarżyć (o), ukraść, upominać się, wegnać, wydać, wziąć, zachorzeć, zdechnąć, zimować, zjeść, zostawać (przy)*.

Przedstawione określenia nominalne krów mówią, jakie atrybuty krowy były ważne, a więc *cielna, zdrowa, dojna* (przeciwieństwo – *jałowa*) i in. Natomiast czasowniki tworzące związki werbalne i duża ich ilość świadczą o licznych i różnorodnych działaniach człowieka, których przedmiotem były krowy.

1.2. Nazwy młodych samiec

W funkcji tej wystąpiły leksemy: *jałowica, jałówka, jałowie, cieluszka, cieliczka i latocha*.

Jałowica (24 razy). Wyraz ten, nazywający młodą krowę, która jeszcze nie miała potomstwa (por. *jałowy*), nie rodziła, ale może już rodzić (tak też SESI II 495), wystąpił w analizowanym materiale 24 razy na przestrzeni XVI–XVIII wieku. Istnienie tego leksemu potwierdzają wszystkie słowniki – od SSStp do SJPDor, wszystkie też podają to samo znaczenie. Zapis hasła w SJPDor III 320 świadczy o tym, iż nazwa ta jest żywotna do dziś, funkcjonuje bowiem zarówno w języku ogólnym, jak i w gwaraach na całym obszarze dialektałnym Polski (zob. KSGP PAN II 228–229) i nazywa ‘młodą krowę przed pierwszym ocieieniem’ (Wróbel 1991: 105).

W KGKW *jałowica* należy do nazw o stosunkowo dużej frekwencji:

Casprowy sinowy swemu oddał sescziro bidla rogatego. tho jest trzy krowy y trzy *iałowicze* (2769 – 1590); naciela się *iałowica* czielna (3001 – 1619); aby [...] od tej *iałowice*, którą teraz ma, przychowal pierwsze cielę (3175 – 1635); aby Kuban [...] dal [...] Zofiey *iałowice* we 2 liat z przyplotky (2876 – 1606).

W zebranych materiale znaczenie leksemu *jałowica* jest takie, jak podają słowniki, co potwierdzają przytoczone cytaty, zwłaszcza trzy ostatnie. Wyraz ten tworzy tu związki nominalne głównie z liczebnikami *dwa, para* (‘dwa’), *trzy* oraz z przymiotnikiem *cielna*, a także związki werbalne z czasownikami: *dać, nadgrodzić, obiecać, sprzedać, przezimować, przysadzić, wykupić, wziąć* (w podatku), *upominać się*.

Kolekcje tworzy ten wyraz z innymi nazwami zwierząt domowych, takimi jak: *krowa, cielę, cieluszek, woły*.

Wariantem słowotwórczym leksemu *jałowica* jest *jałówka* (zob. następne hasło) oraz pewnego rodzaju efemeryda (?) *jałowie* (zob. dalej). Dublety słowotwórcze *jałowica / jałówka* z sufiksami *-ica / -ka* występują w językach polskim, czeskim i serbsko-chorwackim (zob. Budziszewska 1965: 63).

Jałówka (2 razy). Nazwa ta jest wariantem słowotwórczym (i synonimem) nazwy *jałowica* i również oznacza ‘młodą krowę, która jeszcze nie rodziła’. Leksem ten notują wszystkie słowniki – od SSStp poprzez SESI I 497 do SJPDor, który podaje definicję semantyczną jw. (zob. *jałowica*). Zamieszczenie hasła w tym ostatnim słowniku bez żadnych dodatkowych kwalifikatorów świadczy o tym, że leksem ten należy do czynnego zasobu współczesnej polszczyzny (SJPDor III 321).

Oto przykłady z KGKW:

albo iey ma *iałowkę* dac (2891 – 1606); ma iey dac *iałowke łonską* [...], wyzimowana (3144 – 1632).

W naszym historycznym materiale KGKW nazwa *jałówka* pojawiła się w pierwszej połowie XVII wieku tylko 2 razy – wobec 24 użyczeń nazwy *jałowica* (XVI–XVIII wiek), co świadczy o tym, iż ‘młoda krowa, która jeszcze nie rodziła’ na omawianym terenie w wiekach XVI–XVIII była nazywana *jałowicą*, a tylko sporadycznie *jałówką*. Współcześnie natomiast sytuacja w gwarach tego terenu jest odwrotna (zob. SGG): używa się tu nazwy *jałówka*, choć w języku ogólnym funkcjonują obydwie nazwy (zob. wyżej SJPDor). Pierwotnie ogólnostowiańską nazwą ‘młodej krowy’ była *cielica*, utworzona od formacji męskiej *cielec*. *Cielica* była dubletem leksykalnym nazwy *jałówka* (Budziszewska 1965: 64).

W analizowanym materiale wyraz *jałówka* tworzy związki nominalne z przymiotnikiem *łońska* i z imiesłowem *wyzimowana* ‘chowana przez zimę’ oraz związek werbalny z czasownikiem *dać*.

Jałowie (1 raz). W badanym zabytku jeden raz, w drugiej połowie XVI wieku, wystąpiła nazwa *jałowie*. Jest to formacja paradygmatyczna z formantem-końcówką *-ę*, tworzącym wyrazistą kategorię semantyczną – nazwy istot młodych typu *kocię, sarnię* itp., nb. formacje stosunkowo częste w KGKW. Wyraz ten został utworzony od dezintegrowanego tematu wyrazu podstawowego *jałowica / jałówka*.

Słowniki podają następujące znaczenia leksemu: SSStp III 114: ‘cielę, cielątko, vitulus’; SXVI IX 258 – ‘odchowane cielę’, synonim *juniec*; SL II 234 – n. demin. (cytat z Crescenciusa) – na podstawie cytatu – ‘jałowiczka’; SW II 131 – ‘młoda krowa, która jeszcze nie rodziła, cielica’; SJPDor – brak. Jak wynika z tych danych, leksem *jałowica* mógł mieć znaczenie od ‘cielę’, ‘cielątko’, poprzez ‘młoda jałowiczka’ – do ‘młoda krowa, która jeszcze nie rodziła’. A zatem jego zakres znaczeniowy nie był jednoznaczny, ustabilizowany, mógł bowiem oznaczać potomstwo lub młodą krowę. Wyraz ten omawia również W. Budziszewska, która pisze, iż występował on w polszczyźnie XV–XVI wieku i miał znaczenie ‘jałówka, cielę’. Według

Franciszka Sławskiego (SEŚ I 496) jest to wyraz północno-zachodnio-słowiański o znaczeniu ‘cielątko’. Wystąpił również w zabytkach językowych ziemi chełmińskiej w XVI–XVIII wieku. Autor artykułu komentuje, iż „trudno [tu] orzekać o płci” (Wróbel 1991: 106). KSGP PAN podaje nazwę tylko z kaszubszczyzny.

W KGKW wyraz wystąpił w następującym kontekście:

spissano bidlo y rzeczy. które zostały po nyebossyku Simkowy Kussowy: iako krow 6. *ialowyqth lonských 2. a thegorocznych 2 (2736 – 1565).*

A zatem leksem *jałowię* w wieku XVI pojawił się również w Polsce południowej. Z kontekstu wynika, iż *jałowię* może być *łońskie*, czyli ubiegłoroczne, lub *tegoroczne*, a więc jest to ‘nieco starsze, podrosłe cielę’, najprawdopodobniej, sądząc po podstawie derywacyjnej, płci żeńskiej (formalnie neutrum; por. *dziewczę*).

Leksem ten miał krótkotrwały żywot w języku polskim. W gwarach współczesnych – oprócz kaszubszczyzny – nie występuje. W analizowanym tekście tworzy związki nominalne z przymiotnikami: *łoński* i *tegoroczny*, oraz związek werbalny z czasownikiem *spisać*. Występuje łącznie (kolekcje) z rzeczownikiem *bydło* i nazwami innych zwierząt domowych.

Cieluszka (2 razy). Nazwa *cieluszka* jest formacją żeńską (formant *-ka*) od nazwy męskiej *cieluszek* ‘byczek, młody wół, buhajek’. Nazwa żeńska najprawdopodobniej miała znaczenie ‘młoda krówka, jałoweczka’. W słownikach brak tego leksemu i tylko SGP PAN IV 313 podaje postać (wariant fonetyczny) *cieluszka* z Łopatowszczyzny i Augustowskiego obok *cioluszka* – z Białostockiego. Słownik ten zawiera również leksem *cieluszek* (zob. dalej)³.

W KGKW wyraz *cieluszka* został zapisany dwukrotnie w tej samej notatce:

ma uzywacz [...] dwie *czelusky* y *czelussek* latosse (2726 – 1559).

Na podstawie kontekstu możemy przyjąć, iż nazwa *cieluszka* oznacza ‘młodą krówkę’ (co potwierdza formant deminutywno-hipokorystyczny *-(us-)-ka*) w wieku prokreacyjnym, skoro *cieluszki* mogą mieć młode – tu już jednoroczne (*latochy*).

W tekście wyraz ten tworzy związek nominalny z liczebnikiem *dwie* oraz związek werbalny z czasownikiem *używać*, pozostaje również „w sąsiedztwie”, tworząc kolekcje z rzeczownikiem *latocha* (tu w l. podw. – *latosze*).

Cieliczka (2 razy). Leksemu tego nie ma SStp. pojawia się natomiast w SXVI III 456, objaśniony jako deminutivum od *cielica* ‘jałowka’, a więc jest to ‘mała, młoda jałowka’ (zob. dalej – *cielec*). Według SL I 297 jest to ‘cielę niewieściego, krowiego rodzaju, kroweczka’; SW I 324 ‘młoda jałowka’; tak samo SJPdor I 974 – ‘młoda jałowka’; SGP PAN IV 309 – ‘młoda krowa; jałoweczka’ (zdr.) – przykłady głównie z południowej części Polski, w tym także z limanowskiego.

W KGKW nazwa wystąpiła tylko 2 razy w pierwszej połowie XVII wieku:

ma przysadzycz na koszdy rok dwie *cziefyccze* (2956 – 1616); odal (!) według nakaszania prawa *cieliczkę* iedne Martinowi Cigalowi na przychowanie z cielat (2964 – 1616).

³ Istnieje tu pewna trudność związana z odczytem tego wyrazu, a wynikająca z ówczesnej ortografii, która nie stosowała jeszcze litery *l* – pisano tylko literę *l*, niezależnie od tego, czy oznaczała głoskę [l] czy [l̥].

Z obydwu kontekstów wynika, że *cieliczka* w tym okresie oznacza już 'nieco starsze cielę płci żeńskiej, odchowane i przeznaczone do dalszego chowu', a więc 'bardzo młodą jałoweczkę'.

Wyraz *cieliczka* tworzy w tekście związki nominalne tylko z liczebnikami – *jedna*, *dwie* – oraz związki werbalne z czasownikami: *przysadzić* 'zostawić cielę do dalszego chowu' i *oddać* (na przechowanie).

Wyraz ten funkcjonuje współcześnie w języku ogólnym (por. SJPDor I 974), a także głównie w gwarach południowej Małopolski, w tym na terenie, z którego pochodzi nasz zabytek (Limanowskie).

Latocha (1 raz). Wyrazu tego nie odnotowały słowniki: SStp, SXVI, SL, a także SJPDor. Uwzględnił go natomiast SW II 693, podając znaczenia: 1. 'nazwa krowy ([własna?!])', 2. 'krówka jednoletnia'. KSGP PAN zawiera przykład z Dąbrowy Tarnowskiej.

W analizowanym materiale leksem pojawił się tylko raz w drugiej połowie XVI wieku:

tedy ma uzywacz bydla wszitkego as do porodzenia yako dwa woły, stierey krowie. dwa czielcza. dwie czelusky y czelussek *latosse* (2726 – 1559).

Na podstawie tego jedynego kontekstu można przyjąć, iż *latocha* to 'jednoroczna jałówka. młoda krówka'. Jest to derywat z formantem *-ocha* od wyrazu podstawowego *lato* 'rok' (zob. SStp IV 7)⁴.

Biorąc pod uwagę to, iż wyrazu nie notują słowniki historyczne, a także fakt jego tylko jednokrotnego pojawienia się w naszym zabytku językowym, można wnioskować, iż jest to historyczny regionalizm południowomałopolski. Warto nadmienić, że na tym terenie (gorczańskim / zagórzańskim) *latocha* występuje do dziś jako nazwa własna krowy. Nazwa ta uległa leksykalizacji i straciła związek motywacyjny z wyrazem *lato* 'rok', a jako nazwa pospolita wyszła z użycia.

W tekście wyraz ten tworzy związek nominalny z rzeczownikiem *cieluszka* w dopełniaczu (przydawka dopełniaczowa), a także związek werbalny z czasownikiem *używać* (z acc.) Wystąpił w kontekście z nazwami innych zwierząt domowych (kolekcje) takich jak: *bydło*, *woły*, *krowy*, *cielce*, *cieluszki*.

Podsumowując nasze rozważania na temat nazw *krowy* w KGKW w XVI–XVIII wieku, stwierdzamy, że w KGKW wystąpiła tylko jedna nazwa dorosłej krowy – *krowa* – i ta nazwa zachowała się do dziś bez zmian. Bardziej rozbudowane było natomiast nazewnictwo młodych krów. Są to: *jałowica* (24 razy), *jałówka* (2 razy), *jałowię* (1 raz), *cieluszka* (2 razy), *cieliczka* (2 razy) i *latocha* (1 raz). Nazwami młodej krowy, która jeszcze nie rodziła, były: *jałowica* i *jałówka*, *jałowię* zaś oznaczało 'bardzo młodą jałoweczkę, starsze cielę płci żeńskiej'. Podobnie *cieluszka* i *cieliczka*. *Latocha* natomiast miała wpisany w swoją nazwę dokładny wiek: była to 'jałówka jednoroczna'. Z nazw tych w języku ogólnym funkcjonują do dziś: *jałowica*, *jałówka*

⁴ W czasie dyskusji prof. Teodozja Rittel zwróciła uwagę na możliwość powstania tej nazwy od czasownika *latować się* 'objawiać popęd płciowy'.

i *cieliczka*, w gwarze gorczańskiej zachowały się tylko: *jalówka* ‘młoda krowa przed pierwszym ocieleniem’ i młodsza od niej – *cieliczka*. *Latocha* może wystąpić na tym terenie jako nazwa własna krowy. Zanikły zupełnie w języku ogólnym i w gwarach nazwy: *jalowie*, *cieluszka* (jeśli nie przyjmujemy postaci *cieluszka*) i *latocha* (nazwa pospolita). Zwraca też uwagę fakt, iż nazwy młodych krów były tworzone głównie od podstawy *ciel(ę)*, poprzez łączenie ich z *cieleciem* różnego wieku, lub od podstawy *jalow(v)*, podkreślając w ten sposób fakt nierodzenia potomstwa. Formantami natomiast są: *-ku* (3), *-icu* (1), *-ocha* (1) i *-ę* (1).

2. Nazwy samców

2.1. Nazwy dorosłych samców

Wół (61 razy). *Wół* to ‘kastrowany, nieplodny samiec krowy’. Leksem notowany w słownikach od staropolszczyzny po współczesność (SSp X 308; SJPDor IX 1253) nie zmieniał znaczenia. Jest to nazwa ogólnopolska (i ogólnosłowiańska) i ma wartość semantyczną jw. (zob. Budziszewska 1965: 63). Natomiast Adam Wróbel w swojej definicji zwraca uwagę na inną właściwość tego zwierzęcia, pisze bowiem, że „podobnie [...] jak i dzisiaj dorosłe pracujące zwierzę to *wół*” (Wróbel 1991: 104).

W analizowanych tekstach KGKW leksem *wół* wystąpił 61 razy (drugie miejsce po *krowie*, która ma frekwencję 91) w czasach od XVI do XVIII wieku, co świadczy o tym, iż wół na omawianym terenie i w omawianym okresie należał do zwierząt domowych powszechnie hodowanych. Woły były używane jako siła robocza w pracach na roli.

Oto przykłady z KGKW:

ma uzywacz bidla wszitkego [...]: *dwa woły*, stiere krowie. dwa czielca. dwie czelusky y czelussek latosse (2726 – 1559); *abi* [...] *nie naymoval wolow*. krow (2795 – 1600); *trzei zarębnici powinni wolmi na panskie robic* (3076 – 1624); *ale puł roli trzymał za woły dane w wianie* (3723 – 1764).

W analizowanych tekstach leksem ten tworzy związki nominalne z przymiotnikami: *kupny*, *najemny*, *robotny*, *zdolny* oraz z liczebnikami: *jeden*, *cztery*, *para* (‘dwa’), *dwie parze* (‘dwie pary = cztery’), a także związki werbalne z czasownikami: *być*, *dać w wianie*, *kupić*, *najmować*, *odkazać*, *pobrać*, *placić (za)*, *pokupić*, *przedać*, *przywieść*, *puścić*, *robić*, *skarżyć (o)*, *udusić*, *ukraść*, *upominać się (o)*, *używać*, *wziąć*, *zabrać*, *zająć*, *zatrzymać*, *zginąć*, *zgubić*, *zjeść*, *znaleźć się*, *zostawić*.

Woły więc mogły być dawane w wianie, mogły być najmowane od innych gospodarzy, mogły być wreszcie używane jako siła robocza (na pańskie), były przedmiotem kradzieży, były przekazywane spadkobiercom w testamentach itp.

Zwraca uwagę fakt częstego występowania tego wyrazu z liczebnikiem *dwa* lub *para*, co świadczy o tym, że przeważnie hodowano dwa, czyli parę wołów, gdyż właśnie para wołów (koni) stanowiła zaprzęg.

Charakterystyczny jest również związek frazeologiczny *woły robotne*, którym określano woły służące jako siła robocza na roli do prac takich jak orka, zwózka płodów z pól itp. Ta funkcja wołów w biednych wsiach gorceńskich istniała jeszcze w pierwszej połowie XX wieku.

Leksem *wół* tworzy w analizowanych tekstach kolekcje z innymi nazwami zwierząt domowych, jak przede wszystkim *krowa*, *koń*, a także *cielce*, *cieluszka* itp.

I jeszcze jeden ważny wniosek, jaki się nasuwa przy analizie tej nazwy w KGKW – idzie mianowicie o zupełny brak nazwy *byk* (i ewentualnie – późniejszej – *buhaj*). Czy to oznacza, że w Kasinie Wielkiej w ogóle nie hodowano byków? Przypomnijmy, że *byk* i *buhaj* to ‘samiec krowy niekastrowany, rozplodowy’. Woły, jak już wspomniałam, były podstawową siłą roboczą na tym terenie, natomiast niekastrowane byki, pełne wigoru, nie nadawały się do tego, były trudne do chowu. Woły otrzymywano, kastrując w odpowiednim wieku cielce – zanim te stały się bykami. Współcześnie, a zapewne i w przeszłości, istnieje zdecydowana różnica między *wolem* a *bykiem* / *buhajem*, nowszym dubletem leksykalnym (zob. Budziszewska 1965: 63). *Byk* i *buhaj* (od XVII wieku) występują na całym terytorium Polski w znaczeniu ‘niekastrowany samiec krowy’, ‘dorosły, płodny samiec krowy’. *Byk* ma m.in. setki poświadczeń w tekstach chełmińskich (zob. Wróbel 1991: 103).

W SGP PAN II 272–277 *byk* ma znaczenie ‘samiec krowy niekastrowany’ i jest nazwą ogólnogwarową. *Byk* może jednak mieć też znaczenie takie jak *wół*, a więc ‘samiec krowy kastrowany’ – różne okolice Polski (por. też Falińska 2001: 39).

Na podstawie KGKW nie można tego problemu rozstrzygnąć.

2.2. Nazwy młodych samców

Nazwy młodych samców (4 nazwy) są mniej liczne niż nazwy młodych samic, czyli młodych krów (6 nazw). W grupie tej wystąpiły: *wolek*, *cielce*, *cieluszek* i *cieliszek*.

Wolek (2 razy). Wyraz ten odnotowują słowniki ze znaczeniem ‘kastrowany samiec krowy, wół, bos castratus’: SStp X 298 hipocor., SL VI 381 – zdrobnienie od *wół*; współcześnie SJPDor X 1240 podaje wartość semantyczną ‘zdr. od *wół*’. KSGP PAN odnotowuje przykłady głównie z Polski południowej. A zatem *wolek* to ‘młody wół’.

W KGKW leksem ten wystąpił tylko dwa razy na przełomie XVI i XVII wieku w kontekstach:

wziął od Woitowey [...] *parę wolkow* (2775 – 1593); [upominał się] o cztery złothe, które mu za *wółka* wynien (2915 – 1608).

Wolek ma tu niewątpliwie wartość semantyczną ‘młody wół’.

W KGKW tworzy związek nominalny z liczebnikiem *para* (‘dwa’) oraz związki werbalne z czasownikami *wziąć* i *być wynien* ‘być dłużnym’.

Cielec (9 razy). Nazwa ta wystąpiła w badanym materiale 9 razy – pierwszy raz w roku 1554 i ostatni raz w roku 1702. W tym okresie, jak poświadczają słowniki, wyraz miał wartość ‘byczek; odchowany cielak, młody wół; buhajek’ (SStp I 289–290; SXVI III 446–447; SL I 296; SW I 323). KSGP I 228 podaje znaczenie ‘cielę’, natomiast SJPDor I 973 określa wyraz jako przestarzały ze znaczeniem ‘cielę podrosłe, byczek, buhajek’. Nowy SGP PAN IV 305 mówi, iż *cieliec* występuje współcześnie w gwarach i ma znaczenie ‘podrośnięte cielę, byczek’ – dokumentacja z różnych terenów Polski. Pierwotnie była to nazwa ogólnosłowiańska (por. Budziszewska 1965: 64).

Oto przykłady z KGKW:

ys ma kupycz dwa *czelcza* (2716 – 1554); ze mu obiecal za corkę swoję krowę y *cielca* (3332 – 1649); Insuper iest *para cielczow* y para iałowic w oborze pansky (3350 – 1650); Nowak [...] powinien Woytkowi Kozubkowi [...] w nadgrode *cielca* dac (3678 – 1750).

Na podstawie kontekstów wyekscerpowanych z KGKW nie można ustalić znaczenia omawianego leksemu, trzeba więc przyjąć za słownikami tego okresu, iż *cieliec* to ‘byczek, odchowane cielę płci męskiej, buhajek’.

W naszym materiale leksem ten wystąpił w związkach nominalnych z liczebnikami *dwa* i *paru* (‘dwa’), a także w związkach werbalnych z czasownikami: *być* ‘znajdować się’, *dać*, *kupić*, *obiecąć*, *sprzedać*, *używać*, *zostać się (przy)*. Wyraz *cieliec* występuje często w kolekcjach z innymi nazwami bydła, takimi jak *krowa* i *jałowica*. Jest to zatem jedna z nazw młodych zwierząt domowych, raczej nazwa historyczna, jak wynika bowiem z SJPDor, nie funkcjonuje we współczesnej polszczyźnie ogólnej, a zachowała się jedynie w gwarach (zob. też KSGP I 228), gdzie ma przede wszystkim znaczenie ‘cielę’.

Cieluszek (3 razy). Nazwa *cieluszek* wystąpiła w analizowanych tekstach w pierwszej połowie XVII wieku tylko 3 razy. Ma ona znaczenie ‘młody wół, byczek, buhajek’. Leksemu tego nie notują: SStp, SXVI, SL i SJPDor. Pojawił się jedynie w SW I 325 ze znaczeniem ‘wół’ i ‘cielak’, a także w KSGP I 229 ze znaczeniem ‘buhaj’ oraz informacją: „małe wołki zwane cieluszkami” (brak przykładów z Limanowskiego).

Oto przykłady użycia wyrazu *cieluszek* w KGKW:

zebym iei oddał 2 krowie y *pare cieluszkow* (3072 – 1624); maią zostawac przy zenie [...] *para cieluszkow*, ktore wianowała tasz Stanisława Roszka (3316 – 1648); ma na to miejsce przysadzic *pare cieluszkow* młodych (3356 – 1651).

Na podstawie przytoczonych kontekstów i materiału słownikowego można przyjąć, że rzeczownik *cieluszek* miał w tamtym czasie znaczenie: ‘młody byczek, wołek’.

Współcześnie nazwę *cieluszek* odnotowano tylko w nielicznych gwarach w znaczeniu ‘podrośnięte cielę, byczek’ – Wadowickie, ‘wół’ – Olkuskie i jako deminutivum ‘małe cielę, cielątko’ – koło Cieszyna i w Kieleckiem (SGP PAN IV 313).

Rzeczownik ten jest deminutywnym derywatem od rzeczownika podstawowego *cieluch* ‘podrośnięte cielę, większe, starsze; byczek’, który występuje jeszcze współcześnie w południowej Małopolsce – w Myślenickim, Chrzanowskim i Limanowskim (SGP PAN IV 312).

Leksem *cieluszek* we wszystkich trzech cytatach wystąpił w związku nominalnym z przymiotnikiem *młody* oraz liczebnikiem (rzeczownikiem kwantytatywnym) *para* ‘dwa’, co potwierdza uwagę zamieszczoną przy nazwie *wół*, iż woły (stare i młode) hodowano parami. Wyraz tworzył również związki werbalne z czasownikami: *oddać*, *przysadzić*, *wianować*. Kolekcję tworzy z rzeczownikiem *krowa*.

Cieliszek (1 raz). Wyraz *cieliszek* nie występuje w słownikach historycznych (SSp, SXVI, SL) ani w SJPdor. Hasło pojawiło się tylko w SW I 324 ze znaczeniem ‘cielaczek’. Odnotowuje je również SGP PAN IV 310, lecz tylko z Kaszub (Derdowski) w znaczeniu ‘cielę’ – pieszczotliwie.

W KGKW nazwę tę odnotowano tylko raz w pierwszej połowie XVII wieku:

kturemu [!] także zostawyla [matka] *dwu cieliszkow* (2947 – 1613).

Kontekst nie daje podstaw do pełnej definicji semantycznej tego wyrazu, można jednak przyjąć, odwołując się także do znaczenia rzeczownika *cieluszek*, że *cieliszek* to ‘cielątko rodzaju męskiego’. Można też uznać, iż jest to wariant słowotwórczy wyrazu *cieluszek*. Dostępny materiał pozwala również wnioskować, że *cieluszek* jest nazwą nieco starszego cielęcia (byczka), natomiast *cieliszek* nazywa ‘zupełnie małe cielątko płci męskiej’ i ma odcień pieszczotliwy.

Leksem ten możemy zakwalifikować jako historyczny regionalizm południowo-małopolski, zachowany także do dziś, ale tylko na peryferii północnej (Kaszuby).

W analizowanym zabytku językowym tworzy on związek nominalny tylko z liczebnikiem *para* (‘dwa’) oraz związek werbalny z czasownikiem *zostawić*.

Podsumowując tę grupę nazw, stwierdzamy, że nazwy młodych samców były tworzone od podstawy *ciel(-ę)*: *cieluch* → *cieluszek*, **cielich* → *cieliszek* (2 formacje) oraz *wół* (1 formacja). Głównym formantem jest formant deminutywno-hipokorystyczny *-ek* (3 formacje) i *-ec* (1 formacja).

3. Nazwy potomstwa

W grupie tej wystąpiły trzy nazwy: *cielę*, *nazimek* i *nazimie*.

Cielę (6 razy). Leksem *cielę*, odziedziczony z ps. i nazywający ‘młode, czyli potomka krowy’, występuje od staropolszczyzny do współczesności w tym samym znaczeniu: ‘vitus, potomek krowy w wieku kilku miesięcy’, ‘plód krowy’ (por. SSp I 292; SXVI III 455; SL I 295–296; SW I 324). Nieco bardziej szczegółową definicję tego leksemu podaje współczesny SJPdor I 974: ‘małe oraz młode do roku życia – krowy, łani, kłepy, sarny, żubra itp.’, natomiast SGP PAN IV 305–307 zawiera defi-

nicję semantyczną o węższym zakresie: ‘małe oraz młode (do roku życia) od krowy’. Podkreśla też, iż jest to wyraz (formacja na -ę) występujący w gwarach południowej Polski i Pomorza. Na terenach Polski północnej pojawia się (rzadko) obok *cielaka* (zob. też SESI I 99). Nazwa *cielę* w dalszym ciągu funkcjonuje oczywiście także w gwarze gorceńskiej (zagórzańskiej).

Wyraz został odnotowany w KGKW 6 razy – wszystkie przykłady z pierwszej połowy XVII wieku (co o niczym nie świadczy):

odal [!] według nakazania prawa czeliczkę iedne Martinowi Cigałowi na przychowanie z *cieliat* (2964 – 1616). aby [...] od tey iałowice [...] przychowal pierwsze *cielę* na pożytek ięmu (3175 – 1635): niechciał *cieląt* pasc (3322 – 1648).

Szczególnie kontekst drugi nie pozostawia wątpliwości, że *cielę* to ‘potomek krowy lub jałowicy (tu: pierwsze cielę)’.

W KGKW leksem ten tworzy związek nominalny tylko z liczebnikiem porządkowym *pierwszy* oraz związki werbalne z czasownikami: *paść*, *przychować*, *wziąć*, kolekcje natomiast tworzy z rzeczownikami *krowa* i *jałowica*.

Nazimek (1 raz). Nazwa ta została zapisana w KGKW w postaci *naziomek*. Jest to niewątpliwie postać zniekształcona (lub wariant fonetyczny?). Żaden ze słowników nie odnotował postaci *naziomek*, a tylko *nazimek* / *nazimiec*: SStp – brak; SXVI XVI 454 podaje formę *nazimiec* w znaczeniu ‘młode prosię lub cielę zostawione do hodowli na zimę’; SL III 310 – ‘młode zwierzątko, cielę, wieprzek, co się już zimę jedną chowało’, SW III 234 *nazimek* a. *nazimiec* ‘młode zwierzątko (np. prosię, cielę), zostawione na zimę do hodowania’, SJPdor IV 1284 *nazimek* *zootech.*[niczne] ‘zwierzę domowe niemające jeszcze roku, zostawione na zimę do hodowania’.

KSGP PAN zawiera nazwę *nazimek* z Bocheńskiego (Polska pld.) i Bialskiego (Polska pln.). A zatem wyraz funkcjonuje od wieku XVI do współczesności, przy czym w okresie wcześniejszym w dwu wariantach słotwórczych: *nazimek* i *nazimiec* i o dwu wartościach semantycznych: ‘młode zwierzę hodowlane, które zostawiono do hodowli na zimę [do zimowania]’ lub ‘młode zwierzę hodowlane, które już hodowano [zimowano] jedną zimę’. Wyraz używany, jak zaświadcza SJPdor, do dziś, ale tylko w słownictwie specjalistycznym (zootechnicznym).

W KGKW leksem ten pojawił się tylko jeden raz na początku XVIII wieku w postaci *naziomek* – w następującym kontekście:

osadzili Marcina Kaliciaka, aby Pietrzakowi dał dudkuw (!) dwadzieścia, Ianowi Nowakowi zas do tego [...] aby dodał *naziomka* (!) y lnu kit 6 (3583 – 1718).

Kontekst nie pozwala na precyzyjne ustalenie znaczenia tego wyrazu, możemy więc tylko przyjąć je za cytowanymi słownikami (uznając, iż występujący w KGKW *naziomek* to zniekształcony ogólnopolski *nazimek*) znaczenie: ‘cielę, które już jedną zimę chowano / będzie się chować’. Leksem nie ma żadnych określeń w tekście, ale tworzy związek werbalny z czasownikiem *dodać*.

Nazimię (1 raz). Nazwy *nazimię* nie zawierają słowniki historyczne: SS^{tp}, SXVI, SL, SW ani SJP^{Dor}. Brak jej również w KSG PAN. Natomiast w KGKW wyraz *nazimię* wystąpił jeden raz w drugiej połowie XVI wieku. Jest to derywat paradygmatyczny od rzeczownika *nazimek / nazimiec*, utworzony od podstawy dezintegrowanej za pomocą formantu-końcówki *-ę*, charakterystycznej dla kategorii semantycznej nazw istot młodych (zob. *jałowieę*).

W KGKW nazwa *nazimię* wystąpiła w następującym kontekście:

spisano bidlo y rzeczy. ktore zostaly po nyebossyku Simkowy Kussyowy: iako krow 6. ialowyąth lonskych 2. a thegorocznych 2. [...] *nazymiąth* 3 (2736 – 1565).

Na podstawie kontekstu możemy przyjąć, iż *nazimię* jest wariantem słotwórczym wyrazu *nazimek* z wyraźnym wyeksponowaniem cechy młodości. W KGKW tworzy on jedynie związek werbalny z czasownikiem *zostać (po)* oraz kolekcje z nazwami innych zwierząt domowych.

Nazwy potomstwa zwierząt rogatych nie są w badanym materiale KGKW zbyt liczne, gdyż wystąpiły tu tylko 3 nazwy: *cielę* – wyraz odziedziczony z prasłowiańszczyzny, powszechnie znany i funkcjonujący do dziś w języku ogólnym i w gwarach (głównie Polski południowej – na północy *cielak*) oraz *nazimek* – występujący do dziś w języku specjalistycznym (termin zootechniczny) i w nielicznych gwarach Polski południowej, a także jego wariant słotwórczy *nazimię* – najprawdopodobniej historyczny regionalizm południowomałopolski.

Pod względem strukturalnym wystąpiła tu nazwa pierwotna *cielę* oraz derywaty utworzone od wyrażenia przyimkowego *na zimę*, mówiące o okresie chowu cielęcia – *nazimię* i *nazimek*. Są to dwie formacje z sufiksem *-ę* i jedna z sufiksem *-ek*.

III. Nazwy konia

1. Nazwy samców

Koń (20 razy). Nazwa zwierzęcia pociągowego *koń* wystąpiła w KGKW jako jedyna nazwa dorosłego samca. Występuje we wszystkich badanych słownikach. Jest to nazwa stara, ogólnosłowiańska (niewystępująca wszak w języku rosyjskim – zob. SES^l II 446; Budziszewska 1965: 64) i oczywiście ogólnopolska. Według Żurowskiego (1981: 126) w XVI wieku *koń* miał aż 48 nazw, ostatecznie utrwaliło się ich kilka. Natomiast Wróbel (1991: 100) podaje, iż w zabytkach ziemi chełmińskiej od XVII i XVIII wieku na oznaczenie ‘samca bezpłodnego, wykastrowanego’ utrwaliła się właśnie nazwa *koń*, wypierając nazwę *walach*, a jako nazwa ‘samca płodnego, niekastrowanego’ – nazwa *ogier*. Leksem *koń* funkcjonuje do dziś bez zmian w języku ogólnym i w gwarach (por. SJP^{Dor} III 978 i KSGP PAN).

W analizowanych tekstach KGKW wyraz ten wystąpił 20 razy, głównie w pierwszej połowie XVII wieku. Czytamy tam:

Konie dwoje młode po kopie (2754 – 1582), Zarebniczj powinny będą robjcz *koniem* jednem (2917 – 1608); Iest do tego gospodarstwa *koni* para. wołow para. swini 3 (3103 – 1626).

Ta jedyna nazwa konia – samca – ma tu niewątpliwie znaczenie ogólne: ‘equus’. W tekstach tych nie pojawiły się żadne synonimy nazw konia – ani kastrowanego, ani niekastrowanego. Nie ma też specjalnej nazwy konia młodego, którego w KGKW określano nazwą w postaci związku nominalnego – deskrypcji – *konie młode*, podczas gdy współcześnie w gwarze gorczańskiej (zagórzańskiej) ‘młody koń, jeszcze nie przyuczony do pracy’ to *źróbek* (zob. SGG 220).

W tekstach KGKW wyraz *koń* tworzy związki nominalne z liczebnikiem *para* ‘dwa, dwoje’, konie bowiem, podobnie jak woły, występowały parami, w parze, oraz z przymiotnikami: *zły* i *młody*, a także z rzeczownikiem *kupiectwo* (*koni*). Związki werbalne tworzy z czasownikami: *być* (‘znajdować się’), *dać*, *odkazać*, *poprzedać*, *robić*, *stać* (‘mieć wartość’), *wziąć*. Leksem *koń* tworzy też kolekcje z innymi nazwami zwierząt domowych, takimi jak: *dobytek* (nazwa ogólna), *wół*, *świnia*.

Porównując ilość użyć w KGKW leksemów *koń* (20 razy) i *wół* (61 razy), możemy wyciągnąć wnioski dotyczące historii gospodarczej i stwierdzić, iż konie hodowano w Kasinie Wielkiej o wiele rzadziej (trzykrotnie?) niż woły, które na tym terenie jeszcze długo, bo do początków XX wieku, były główną siłą roboczą, pociągową.

2. Nazwy samiec

2.1. Nazwy dorosłych samiec

Klacza (3 razy). Nazwa *klacza* (obok *klacz*) występuje już od XV wieku (SEŚI II 182) i oznacza ‘samiec konia’. Wszystkie analizowane słowniki odnotowują tę nazwę, np. SSStp III 281: *klacz*, *klacza* ‘kobyła, equa’, SXVI X 335: ‘samica konia’; podobnie SL II 362, SW II 345. Nazwa ta jest zapożyczeniem z języków ruskich (zob. też SEŚI II 182–183; Budziszewska 1965: 65). W lustracjach i inwentarzach na terenie całej Polski znajdujemy wyłącznie postać *klacza*, ale słowniki odnotowują też warianty morfologiczne, przy czym w języku ogólnym utrwaliła się jedynie postać *klacz*, w gwarach natomiast *klacz* / *klacza* (Żurowski 1981: 126). W gwarach całej Polski jako wariant leksykalny funkcjonuje nazwa *kobyła* (Żurowski 1981: 127). Wróbel podaje, iż w dawnej polszczyźnie występowała głównie nazwa *klacza* / *klacz* obok uważanej za gwarową nazwy *kobyła* (zob. SEŚI II 305–307). Do XVI wieku obserwuje się wyraźny przyrost ilościowy użyć leksemu *klacz* *klacza(a)*, a zmniejszanie użyć nazwy *kobyła* (Wróbel 1991: 101). Pewnej uwagi wymagają warianty morfologiczne *klacz* / *klacza* (zob. wyżej). Jeśli idzie o współczesne gwary, to SGP PAN zawiera materiały potwierdzające występowanie formy *klacza* przede wszystkim w dialektach Polski południowej, w tym w Limanowskim, Nowotarskim i in. (obok

Warmii, Mazur i Olsztyńskiego). Natomiast postać *klacz* jest notowana głównie w dialektach północnopolskich, choć są także przykłady z Limanowskiego i Myślenickiego. *Kobyła* jest ogólnopolska. W gwarze gorcezańskiej (zagórzańskiej), z którego to terenu pochodzi nasz zabytek, używa się współcześnie obydwu nazw: *klacza* <*klaca*> i *kobyła*, przy czym, jak się wydaje, *kobyła* ma przewagę (zob. SGG 58 i 60). Oto przykłady z KGKW:

*Klacz*a stała ('była warta', 'kosztowała') za 31/2 grzywny (2755 – 1582): ysz mu Rinda iako prziacielovŷ nazicil ('obiecał') *klace*. teŷ *klacy* nie bilo (2865 – 1605).

W analizowanych tekstach leksem ten wystąpił tylko 3 razy w wieku XVI i na początku wieku XVII w postaci *klacza*, a więc w takiej, w jakiej jest używany do dziś w gwarze tego terenu (przykład pierwszy). Pewne wątpliwości budzi ostatni przykład – forma *klaczy* w dopełniaczu lp., co implikuje postać mianownika *klacz*, a nie *klacza* (ta ma końcówkę *-e* w tym przypadku – zob. cyt. drugi).

W KGKW brak kontekstów ze związkami nominalnymi, wystąpiły natomiast związki werbalne z czasownikami *nażyczyć* i *stać*. Nie ma też przykładów kolekcji z tym wyrazem. W zabytku ani razu nie pojawiła się nazwa *kobyła*, choć współcześnie, jak już wspomniałam, jest to nazwa powszechna na tym terenie.

2.2. Nazwy młodych samic

Świerzopka (1 raz). Leksem *świerzopka* to deminutywum od rzeczownika *świerzeпа / świerzopa*, będącego nazwą 'klaczy, kobyły'. SS^tp IX 65 podaje formę deminutywną: *świerzepka, świerzopka* 'młoda klacz stadna, hodowana na swobodzie, nieprzyuczona do pracy, nieoswojona, equa tenera, indomita, nullo labore assueta' (zob. też Budziszewska 1965: 65). SL V 524 ogranicza się już tylko do objaśnienia: 'klacz, kobyła'. SW stwierdza, że jest to wyraz, który wyszedł z użycia. o znaczeniu 'klacz młoda, która już przestała być źrebięciem, a nie rozwinęła się jeszcze zupełnie', SJP^Dor VIII 1349 notuje tylko wyraz podstawowy – *świerzopa* a. *świerzeпа* – i określa go jako dawny ze znaczeniem 'młoda klacz'.

Według Żurowskiego w formacji *świerzopka* nastąpiła neutralizacja funkcji deminutywnej formantu *-ka*, wyraz przestał być zdrobnieniem. Autor podaje również, że w lustracjach i inwentarzach *świerzopka* występuje częściej niż *klacz* i *kobyła* (Żurowski 1981: 128). Wróbel ilustruje *świerzopkę* przykładem z inwentarza z roku 1570 i stwierdza, że nazwa funkcjonowała w języku ogólnym jeszcze w XVII wieku (Wróbel 1991: 101).

Z rozważań tych wynika, że zarówno *świerzopa*, jak i *świerzopka* wyszły z użycia najprawdopodobniej ok. XVII, XVIII wieku.

KSGP PAN nie zawiera tego hasła, co świadczy o zaniku nazwy (zob. wyżej).

W KGKW nazwa pojawiła się tylko jeden raz w drugiej połowie XVI wieku w „spisku rzeczy pozostałych po nieboszczyku Szymkowi Kusiowi (!)”:

spissano bidlo y rzeczy, ktore zostaly po nyebossyku Simkowy Kussowy: iako krow 6, ialowyaŷ lonskych 2, a thegorocznych 2. item *zwyerzupky* 2; nazymiath 3 (2736 – 1565).

Kontekst nie daje podstawy do dokładnej definicji semantycznej tego wyrazu. Ponieważ jednak w naszym zabytku w tym samym mniej więcej czasie (1582) wystąpiła nazwa *klacz(a)*, możemy przyjąć (za SStp), że *świerzopka* w tym okresie miała odmienne znaczenie niż *klacz(a)*, była to 'młoda klacz stadna, hodowana na swobodzie, nieprzyuczona jeszcze do pracy'.

Wyraz ten tworzy w tekście KGKW związek nominalny z liczebnikiem głównym *dwa* (*dwa* i *para* są charakterystyczne dla wszystkich zwierząt pociągowych, o czym już wspominałam) oraz związek werbalny z czasownikiem *zostać*.

Wyraz wyszedł z użycia dość wcześnie i został zastąpiony przez deminutywa: *kluczka*, *kobyłka*, lub związki nominalne – deskrypcje: *młoda (młodziotka) klacz(a)*, *kobyła*.

W KGKW wyraz ma postać fonetyczną *świerzupka* – z niejasnym (w wyniku zniekształcenia?) -u-.

3. Nazwy potomstwa

Żrzebię (1 raz). *Żrzebię* to wyraz, który oznacza 'młode konia'. Takie też znaczenie, jako prymarne, odnotowano w analizowanych słownikach: SStp XI 535 'młode konia, też młody koń, pullus equinus'; podobnie: SL VI 1147, SW VIII 679. SJPDor X 1382 podaje szerszą definicję: 'małe ['potomek'] zwierząt jednokopytnych: koń od urodzenia do końca pierwszego roku życia; źrebak'.

W gwarach południowej Małopolski, w tym w gwarze gorczańskiej, repartycja nazw potomstwa konia wygląda inaczej: *źrebię* <*źrybiō*> to 'młode konia, bezpośrednio po urodzeniu i w okresie kilku miesięcy', natomiast 'młody koń, (może) jednoroczny, starsze już źrebię płci męskiej' to *źróbek* (SGG 220).

Teksty chełmińskie dostarczają przykładów na to, że *źrebię* to także 'młody koń', nie tylko 'młode konia' (*źrzebiąt dwulatnych*) (Wróbel 1991: 102). *Żrzebię* jest nazwą ogólnosłowiańską, z przyrostkiem -ę, typowym dla kategorii semantycznej istot młodych, w Polsce północnej natomiast występuje formacja *źrebak* – z sufiksem -ak.

W tekstach KGKW wyraz pojawił się jeden raz na początku XVII wieku z charakterystyczną dla tego okresu nagłosową grupą [źř-]:

gdy się po niey [klaczy] dohova [!] *zrzebiencia* (2865 – 1605).

Wyraz wystąpił w związku werbalnym z czasownikiem *dochować się*.

Niska frekwencja nazw związanych z „rodziną” konia wynika prawdopodobnie z faktu, iż konie w ogóle pojawiają się w tych tekstach stosunkowo rzadko – przeważają woły (por. hasła *koń* i *wół*).

IV. Nazwy innych zwierząt i ptaków domowych

W KGKW wystąpiły sporadycznie nazwy innych zwierząt domowych, takich jak: *świnia* (1 raz), *wieprz karmny* (2 razy), *wieprzek* (1 raz), *prosię* (2 razy), *samica* (*wieprza*) (1 raz), *samiczka* (*wieprza?*) (1 raz), *owce* (1 raz). Wystąpiły też nazwy ptactwa domowego: *kurczęta* (1 raz), *kapłon* (1 raz), *gęsi* (1 raz), a także *pczoły* (1 raz). Brak *kury*, *koguta*, *kaczki* i innych ptaków domowych.

W niniejszym artykule omówione zostały nazwy zwierząt domowych hodowanych we wsi Kasina Wielka w wiekach XVI–XVIII i odnotowanych w KGKW. Podają je według frekwencji: *krowa* – 92 razy, *wół* – 61 razy, *bydło* – 25 razy, *jałowica* – 24 razy, *koń* – 20 razy, *cielec* – 9 razy, *cielę* – 6 razy, *bydlę* – 3 razy, *cieluszek* – 3 razy, *klacz(a)* – 3 razy, *cieliczka* – 2 razy, *cieluszka* – 2 razy, *jałówka* – 2 razy, oraz jednorazowo: *cieliszek*, *jałowię*, *latocha*, *nazimek*, *nazimie*, *przyplódek*, *świerzopka*, *wótek*, *źrzebię*, *żywina*. W sumie są to 23 leksemy, mające łącznie 262 użycia. Nazwy te łączą się wyraźnie w pewne grupy: 1. nazwy ogólne: *żywina* i *bydło*. Tu należy też wymienić leksem *bydlę* (nazwa ogólna singulatywna), a także *przyplódek*; łącznie 3 leksemy – 5 użyć; 2. *krowa* i jej „rodzina”. Do grupy tej należą: *krowa* ‘dorosła samica’ i nazwy młodych krów: *jałowica*, *jałowię*, *jałówka*, *cieluszka*, *cieliczka* i *latocha*. Ta grupa, licząca 7 nazw, wystąpiła łącznie 124 razy. Grupa leksemów należąca „do rodziny” *wół* obejmuje 5 nazw: *wół* ‘dorosły samiec (kastrowany)’ oraz nazwy młodych samców: *cielec*, *cieluszek*, *cieliszek* i *wótek*. Łącznie 75 użyć. Potomstwo, młode krowy (i wołu – oczywiście byka), to 3 nazwy: *cielę*, *nazimek* i *nazimie* – 8 użyć. Razem to pole wyrazowe, bez nazw ogólnych, obejmuje 15 leksemów – o frekwencji (łącznie) – 207. Kolejna, 3. grupa to nazwy ogniskujące się wokół *konia*. Należą tu: *koń* – nazwa gatunkowa i nazwa dorosłego samca – oraz nazwy samic: *klacz(a)* – ‘dorosła samica konia’ i *świerzopka* – ‘młoda samica konia’, a także nazwa młodego ‘potomstwa’ klaczy: *źrzebię*. Grupa ta – 4 nazwy – ma łącznie tylko 25 użyć, czyli w analizowanych tekstach jest o wiele uboższa zarówno pod względem reprezentacji nazewniczej, jak i frekwencji od „rodziny” krowy i wołu.

W grupie przedstawionych tu nazw szczególnie interesujące jest słowotwórstwo nazw zwierząt młodych. Nazwy młodych samic tworzone są za pomocą formantu *-ka*: *cieliczka*, *cieluszka*, *jałówka*, *świerzopka* oraz *-ica*: *jałowica*, nazwy młodych samców za pomocą formantu *-ek* (ewentualnie rozszerzonego): *cieliszek*, *cieluszek*, *wótek*, natomiast nazwy potomstwa i bardzo młodych osobników przybierają formant *-ę*, *-ęta*: *cielę*, *jałowię*, *nazimie*, *źrzebię*. Ten typ słowotwórczy jest charakterystyczny dla analizowanych tekstów, a więc dla ówczesnej i współczesnej polszczyzny Polski południowej (zob. Zych 1981).

Nazwy młodych krów są zbudowane na tematach słowotwórczych: *ciel-*, co łączy te formacje z nazwami potomstwa (*ciel-ę*), lub na temacie przymiotnikowym *jałow-* (*jałow-y*), wyrażającym cechę, właściwość zwierzęcia (‘niedająca mleka’, ‘nierodząca, niemająca potomstwa’). I tylko *latocha* mówi o wieku młodej krowy.

Nazwy młodych samców są tworzone głównie na temacie słowotwórczym *ciel-* (*ciel-ę*), z wyjątkiem nazwy *wolek*.

Warto też podkreślić znany fakt, iż większość nazw młodych samic i samców oraz potomstwa zwierząt domowych jest wyrażona leksykalnie, ma inny temat słowotwórczy niż nazwy osobników dorosłych: *krowa* : *cieliczka*, *jałowka*; *klacz* : *świerzopka*; *wół (byk)* : *cielec*, *cieluszek*; *koń* : (*źrebak*). Podobnie zróżnicowane leksykalnie są nazwy osobników płci żeńskiej i męskiej: *krowa* : *wół*, *byk*; *koń* : *klacz*, *kobyła*. Tak samo nazwy potomstwa w stosunku do nazw osobników dorosłych: *krowa*, *wół (byk)* : *cielę*; *koń*, *klacz* : *źrebię*.

Podkreślimy jeszcze, że spośród omówionych leksemów do dziś zachowały się te, które były nazwami ogólnymi w danej grupie, jak *krowa*, *wół*, *koń*, *cielę*, *bydło* i in., niektóre nazwy wyszły z użycia, jak *nazimie*, *jałowię*, *latocha*, *świerzopka* i in., a jeszcze inne zachowały się tylko w niektórych gwarach, jak *cieluszka* / *ciełuszka* i in. Podkreślimy jeszcze raz, że przedstawione nazwy zwierząt domowych z pewnością nie dają pełnego obrazu zwierząt hodowanych w Kasinie Wielkiej w wiekach XVI–XVIII ani nazw, jakimi je określano. W trakcie analizy tego materiału leksykalnego, zwłaszcza nazw użytych jednorazowo (*hapax legomena*), nasuwa się pytanie, czy określenia te należą do słownictwa osób występujących w sprawach odnotowanych w KGKW, czyli stron, a więc ówczesnych mieszkańców Kasiny Wielkiej, czy też jest to słownictwo pisarza, najczęściej nieznanego członka zakonu oo. dominikanów w Krakowie. W moim opracowaniu przyjęłam, że jest to słownictwo mieszkańców tej ziemi.

Objaśnienia skrótów

- KSGP – J. Kartowicz, *Słownik gwar polskich*. t. I–VI, Warszawa 1900–1911.
 KSGP PAN – Kartoteka *Słownika gwar polskich*, Kraków, Instytut Języka Polskiego PAN.
 SESI – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. t. I–V, Kraków 1952–1982.
 SGG – J. Kobylińska, *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, Kraków 2001.
 SGP PAN – *Słownik gwar polskich*. t. I pod kier. M. Karasia, od t. II pod kier. J. Reichana, a następnie J. Okoniowej. Wrocław 1977 i nast.
 SJPDor – *Słownik języka polskiego*. red. W. Doroszewski. t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
 SL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*. t. I–VI, Warszawa 1807–1815.
 SStp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk. t. I–XI. Wrocław – Warszawa – Kraków 1953–2002.
 SW – *Słownik języka polskiego*, tzw. warszawski. red. J. Kartowicz, A. Kryński. W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
 SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*. red. M.R. Mayenowa, t. I–XXVIII, Wrocław 1966–2000.

Bibliografia

- Bubak J., 1977, *Nazwy [własne] zwierząt domowych z terenu Sądeckizny w dokumencie z końca XVII wieku*. „Rocznik Sądecki”. R. XV/XVI: 1974–1977, Nowy Sącz. s. 391–403.
- Budziszewska W., 1965, *Nazwy zwierząt domowych*. [w:] *eadem*, *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław, s. 55–78.
- Falińska B., 2001, *Leksyka dotycząca hodowli na mapach „Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego” 1, Substantiva; Leksyka dotycząca hodowli na mapach „Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego” 2, Verba i adiectiva*. Białystok.
- Horodyska-Gadkowska H., 1967, *Polskie słownictwo gwarowe w zakresie hodowli zwierząt domowych*. Wrocław.
- Pluta F., 1988, *Nazwy [własne] zwierząt domowych z XVIII wieku*, [w:] *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci profesora Mieczysława Szymczaka*, Wrocław, s. 325–328.
- Wróbel A., 1991, *Z dziejów chełmińskiej terminologii rolniczej. 1. Nazwy zwierząt i ptaków domowych*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska, t. XXXVI, Nauki Humanistyczne, z. 230, s. 97–117.
- Zych A., 1981, *Nazwy młodych zwierząt w języku polskim i rosyjskim*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, 438. Prace Językoznawcze, nr 8, Katowice, s. 51–59.
- Żurowski A., 1981, *Nazwy konia w polszczyźnie XVII wieku*. Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska, t. XVIII. Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 118, s. 125–142.

Names of Domestic Animals in the 16th–18th Centuries (on the Basis of *District Books of the Kasina Wielka Village*)

Abstract

In the paper names of domestic animals (horned cattle and horses) that occur in a relic of the southern part of Little Poland, i.e. in *District Books of the Kasina Wielka Village* (of the 16th–18th centuries) were presented. The names were discussed according to the following groups:

- I. General (species) names.
- II. Detailed names:
 1. names of females – both adult and young;
 2. names of males – both adult and young;
 3. names of young (of breeds).

Some of the discussed names are used up to present days – these are general names like *krowa* a cow, *wół* an ox, *cielę* a calf, *koń* a horse and others, some like *nazimię* an animal less than one year old, *jałowię* a heifer, *latocha* and others went out of use, and some few like *cieluszka* a cow with a calf are used in a dialect up to modern times.